

Підходи до визначення культури в філософії

Розглянуто варіанти основних наукових підходів до визначення культури (аксіологічний, діяльнісний, семіотичний, соціологічний, філософсько-антропологічний, філософсько-історичний). Експліковано поняття «культура» через співвідношення «культура-природа», «природне-штучне», «культура-цивілізація».

Ключові слова: культура, природа, природне, штучне, цивілізація, філософія.

Татьяна Гайналь. Подходы к определению культуры в философии

Рассмотрено варианты основных научных подходов к определению культуры (аксиологический, деятельностный, семиотический, социологический, философско-антропологический, философско-исторический). Эксплицировано понятие «культура» через соотношения «культура-природа», «природное-искусственное», «культура-цивилизация».

Ключевые слова: культура, природа, природное, искусственное, цивилизация, философия.

Tatiana Gaynal. Approaches to definition of the culture in philosophy

Variants of main scientific approaches to definition of the culture (axiological, activity approach, semiotic, sociological, philosophical-anthropological, philosophical-historical) have considered. The concept «culture» has explicated through the correlation of «culture-nature», «natural-artificial», «culture-civilization».

Keywords: culture, nature, natural, artificial, civilization, philosophy.

Кризові процеси сучасності варто, безумовно, розглядати як складні соціокультурні процеси. Перші ознаки, що ознаменували глобальні зміни, пов'язані з трансформаційними процесами в культурі. Говорячи про кризу європейської культури, розуміють, скоріше, кризу життя (якщо «культуру» розуміти в широкому значенні).

Проблема з'ясування сутності культури не нова для філософії, та й взагалі, для гуманітарних наук. Особливе значення для нас мають напрацювання, що стосуються саме кризовості культури (Д.Белл, Н.Бердяєв, Р.Гвардіні, Г.Маркузе, О.Шпенглер), її місця в умовах глобалізації (Ю.Габермас, К.Майер-Абіх та ін.), співвідношення культури та цивілізації, ролі та значення, специфіки сучасної філософії, її взаємозв'язку з іншими складовими культури (В.Гюсле, С.Хантінгтон). Проблемами культури, глобалізації займаються і сучасні дослідники. Зокрема, історію глобалізаційних процесів вивчає М.Булатов, екологічну політику В.Дьомкін, співвідношенням екології та культури розглядають М.Голубець, Ф.Канак, М.Кисельов, В.Крисаченко, людину в просторі глобалізації та культури В.Ісаєв, С.Пролеєв.

Вивчення явищ антропологічної, культурної криз вимагає широкого, міждисциплінарного підходу та залучення не лише філософів, а й соціологів, культурологів, політологів, глобалістів та ін. Це дасть можливість багатоаспектного бачення та навіть практичних рекомендацій щодо вирішення певного роду проблем. Тому нашим завданням буде не лише намагатися з'ясувати особливості підходів до розуміння культури, місце філософії в культурі, їх взаємозв'язок.

Як було зазначено вище, складнощі розгляду вказаних проблем зумовлені тим, що сучасні гуманітарні та суспільні науки мусять оперувати поняттям «культура», що є рекордсменом по кількості дефініцій та підходів вивчення. В найпростішому її розумінні та виходячи із етимології терміну (з латинської – обробіток, пошанування, розвиток, виховання) культура розуміється як зміни, що привнесла своєю життєдіяльністю в природний світ людина. Проте історія поняття «культура» вказує на його поступове ускладнення. Так із XVIII ст. термін «культура» вже застосовується щодо людської діяльності та творчості людини. Таким чином, під нею стали розуміти те, що створене людиною – світ артефактів. Крім того, через важливість створеного для самої людини культура набуває статусу «другої природи», що охоплює не лише матеріальні об'єкти, а й систему цінностей, звичаїв, традицій, законів, тобто тих соціальних форм, без яких людина вже не уявляла собі співжиття з іншими людьми.

Американські антропологи К.Клакхон та А.Кребер в 50-х роках минулого століття, узагальнили основні риси, які притаманні культурі: до неї належить те, що відрізняє людину від тварини та властиве лише людському суспільству; культура не успадковується генетично, її можна тільки навчитися, можливість виникнення культури не детермінована особливостями біологічного виду *Homo sapiens*, тому що вона твориться людиною; передача

культурних надбань здійснюється через символічні форми (мову, мистецтво, знаряддя праці та ін.).

В.Петрушенко [1,с.476] виділяє наступні сутнісні ознаки культури: культура – світ артефактів; це способи, технології, методи творення культурних явищ (як культуротворча діяльність); культура охоплює, разом із тим, і технологічний аспект; сукупність матеріальних та духовних цінностей; наслідки людської діяльності, які можуть бути оцінені як вияв максимальної досконалості для певного історичного часу та можливостей; способи збереження, використання та розподілу культурних цінностей; існування культури неможливе без спілкування, взаємного обміну, поза взаємовпливами, діалогом культур; культура – певна людська поведінка, правила, способи, норми її впорядкування.

В науці існують різні варіанти виокремлення підходів до вивчення культури. Один із них охоплює наступні: філософсько-антропологічний, філософсько-історичний та соціологічний.

Філософсько-антропологічний підхід базується на зборі та аналізі емпіричних даних, саме в межах цього підходу культуру набула статусу предмета наукового вивчення. Початком цього підходу вважаються етнологічні (етнографічні) дослідження. Його родоначальником є Е.Тейлор з працею «Первісна культура», в якій культура розглядається як складна цілісність, що охоплює знання, вірування, мистецтво, моральність, звичаї, традиції, тобто все те, що створене та засвоєне людиною, як істотою соціальною. Саме людина є суб'єктом культури.

Філософсько-історичний підхід розглядає культуру через призму людської історії. Цей підхід був запропонований І.Гердером в праці «Ідеї до філософії історії людства». Для нього людина – результат еволюції універсуму, в якій природа проявила себе цілком. Людина не є основою для наступної ланки еволюції, на відміну від інших живих істот. Вона не є вершиною еволюції з самої появи в світі, а творить саму себе протягом всього життя, виступає самоціллю, культурною істотою.

Соціологічний підхід має свою специфіку, бо в соціології максимально широко розглядають взаємозв'язок суспільства та культури. З одного боку, культура розуміється як соціальний механізм взаємодії особистості та соціальної спільноти із середовищем проживання, або ж як соціальний інститут, з іншого боку, культура розуміється як система цінностей, переконань, зразків, паттернів поведінки окремої особи, соціальної групи, спільноти чи й суспільства в цілому.

Ще один варіант поділу підходів до культури пропонує наступне: семіотичну точку зору (культура – знакова система, за посередництва якої передається соціальний досвід від старшого покоління молодшому), аксіологічна точка зору (культура – сукупність цінностей), діяльнісна (сукупність засобів, за допомогою яких людина досягає життєвих цілей) та соціологічна (культура як соціальний інститут).

С.Кримський, говорячи про культуру, вказує на її двоїсту природу [див.: 2,с.55]. Вона не може бути зведена тільки до діяльності, тому що охоплює духовні обрії людини, її внутрішній досвід, бажання бути не засобом, а ціллю. «Культура може бути визначена як актуалізація смислового потенціалу творчої діяльності» [2,с.56]. Вона подає буття як текст, бо виступає смислородючою системою. Проте саме діяльність окреслює предметну сферу культури, конфігурації її змісту.

Культура обов'язково охоплює в будь-якому своєму виворі історичний досвід. Можна також сказати, що культура є способом побудови власного життя за рахунок досвіду минулих поколінь. На думку С.Кримського, культура не є тільки минулим, бо ми щодня «читасмо» її по-новому. Її не можна знати, її можна лише творити. Культура підлягає дворакурсному розгляду: фактичному та аксіологічному. Те, що є нею за походженням, тобто створене людиною, не завжди є культурним досягненням з точки зору цінностей. Вона завжди залишає місце для суперечок щодо того, що можна вважати її досягненням, а що не заслуговує легітимації як таке.

Як варіант розгляду визначення культури, ми можемо запропонувати подивитися на неї через три основні сфери її прояву: у відношенні людини до природи; ставленні людини до інших людей; ставленні людини до самої себе.

Зупинимося більш детально щодо відношення людини до природи та місця в ньому культури, яка своєрідно проявляє себе в таких умовах. В сучасних наукових поглядах акцентується на необхідності встановлення гармонії зв'язків між ними. Проте культура розглядалася як щось таке, що можна протиставити природі. Так В.Кутирьов [див.: 3] вважає, що тип культури залежить від вирішення суперечності між природним та штучним і виділяє наступні типи:

1) общинно-аграрний, в якому природа передвизначає зміст культури. Остання відображає потребу людини пристосуватися до природи, страх перед стихією;

2) індустріальний тип, де свідомо створюється цілі боротьби з природою, досягнення максимальної свободи від неї. Головна мета – зробити людину господарем природи;

3) постіндустріальний тип, де штучне тисне на природу, людство переживає екологічну кризу, одним із проявів чого є перетворення культури в щось машинноподібне, чи її загибель разом із природою. Ми можемо додати ще й те, що на цьому етапі сформувалася новий тип суспільства та культури – інформаційний.

Вже в першому типі культури бачимо міфологічний тип відношення людини до природи з його екофілічним відношенням. То чи доцільно говорити тут про протиставлення природного та створеного людиною, коли міфологічна культура вважається ідеальним типом взаємовідносин з природою та пропонується як альтернативний шлях здолання екологічної кризи?

Щодо другого типу культури, то тут йдеться про зміцнення «традиції керування» природою, антропоцентризму, яка сформувалася в європейській культурі та базується на виокремленні «суб'єкт-об'єктної» взаємодії людини та природи.

Таке розділення штотухає людину-суб'єкт на усвідомлення якісної відмінності від природи, того, що створене людиною від того, що є нерукотворним. Тому й виникає поняття культури як такого, що протистоїть природі.

Таким чином, ми маємо дві позиції: з одного боку, позиція, яка виражається в поклонінні природі, в пантеїстичному отождоженні Бога з природою, в баченні мистецтва як такого, що покликане наслідувати природу, в «благоговінні перед життям». Тому що «інакшість» людини не роз'єднує, а зближує людину з природою. З іншого боку, ми маємо позицію, яка відображає досягнення людини в різних галузях: науці, техніці, що протистоять природі.

В українській філософії традиційним є розгляд культури як «другої природи», причому підкреслюється протиставлення її з природою. Культуру можна розглядати як природу, яку перетворила людина, прагнучи здолати свою біологічність. Через культуру людина намагається самовизначитися, самоствердитися, власне, як людина. Культура не може існувати без людини (і через те, що вона є її творцем, і через те, що без догляду, наприклад, матеріальні цінності (і не цінності) занепадають).

Чи є правомірним говорити про їх протиставлення в сучасних умовах екологічної кризи? Адже, якщо ми й дали підтримувати опозицію «природа-культура», ми лише поглиблюватимемо ситуацію, яка так ніколи і не вирішиться.

Ми можемо розглянути ще один підхід розуміння культури – через опозицію «штучне-природне». Привертає до себе увагу те, що в час екологічної кризи, саме штучне є тим, що поглинає природу, а з тим і несе в собі не лише кризу в культурі, а й у сфері людини, духовності.

Але ми розуміємо і приймаємо, що діяльність людини в світі – це не лише певна активність задля задоволення біологічних потреб, це і прагнення реалізувати творчі потенції, це прагнення до чогось такого, що не існує в природі, хоча воно містить природні складові та діє за законами, які, свого часу, людина пізнала як природні. Через те, що людина є істотою і біологічною, і соціальною, їй необхідне і природне, і штучне як взаємодоповнюючі елементи.

Штучне так само, як і культура, є результатом взаємовідносин людини та природи, їх продовженням і доповненням. З іншого боку, людина, як член суспільства, взаємодіє з природою через культуру, і саме культура визначає способи і форми взаємовідношень і взаємодії людства з оточуючим природним середовищем.

Виходячи з опозиції «природне-штучне», говорять про опозицію «природа-культура», де під культурою можна розглядати сукупність духовних надбань, матеріальних цінностей, які створені людством у процесі суспільно-історичної діяльності. Вона охоплюватиме все «штучне», не властиве природі – техніку, досягнення в галузі науки, мистецтва, моралі тощо. Тоді справді культура буде не природою, бо вона виникає в якості надприродного способу життєдіяльності людей, як засіб подолання дискретності людського існування, залучення до вічності, як життєствердуюча сила з проекцією в майбутнє. Вона є творчим началом людини на противагу руйнуванню і знищенню.

Тримаючись такої опозиції, постійно підкреслюватиметься вищість культурного над природним та підтримуватиметься розрив між ними. Зважаючи на те, що екологічна криза вказала на недоліки антропоцентризму, слід розставляти дещо інші акценти: по-перше, культура – не протиставлення, а продовження і доповнення природи; по-друге, культура визначає способи і форми взаємовідношень і взаємодії людства з довкіллям; по-третє, культура – результат поступового пізнання людиною природи та самої себе, своєрідний спосіб вираження природи через людину, її розум, розкриття можливостей природи через пізнання та діяльність в ній.

Ще одним варіантом експлікації поняття культура може бути варіант розгляду її в парі «культура – цивілізація». Почнемо з

етимологію поняття. Коли лексема «культура» у XVIII ст. почала функціонувати як самостійна лексична одиниця, у неї з'явився конкурент – «цивілізація». Під «культурою» розумівся «певний шабель суспільного розвитку», а «цивілізація» мала висловлювати те саме, але більше диференціювати якісь риси епохи. Припускаючи ймовірність гармонійного поєднання цих двох понять, не передбачалося жодного конфлікту між ними. Проте з часом перевага в цій парі почала надаватися культурі.

Поняття «цивілізація» створене для позначення певного абсолютного блага, далекого ідеалу, до якого рухається людство. Вже з кін. XVIII ст. цивілізація – це стан суспільного розвитку, те, що зроблене руками й душами людей. Наприкінці XIX – поч. XX ст. питання про співвідношення культури й цивілізації особливо загострилося й виокремилося в дві позиції. Перша з них виходить із того, що цивілізація – явище негативне (О.Шпенглер): цивілізація не злет, а занепад певної історичної культури, вона несе з собою деградацію мистецтва та духовності, поширення масової культури, моральний занепад суспільства, домінування матеріальних цінностей над духовними. Цю ж позицію представляє Н.Бердяєв, для якого цивілізація – смерть культури, оскільки намагається здійснити «життя». Цивілізація раціоналістична, прагматична, приносить техніку, між людиною та природою постає штучний світ. За допомогою техніки людина намагається підкорити природу. Цивілізація замінює цілі життя засобами до життя.

Друга позиція акцентує на тому, що цивілізацію слід і можна розглядати як пік розвитку культури. Зокрема так розглядає цивілізацію Н.Данилевський, який під нею розуміє нетривалий час, протягом якого народи виявляють свої, передусім, духовні потенції в усіх напрямках розвитку. Л.Морган розглядає цивілізацію як третій шабель розвитку людства після дикунства та варварства. Цивілізація як форма суспільного буття має одну центральну міфологему – місто. Вона виникає тоді, коли з'являється місто, писемність, держава, тобто пізніше, ніж культура (культурогенез збігається з антропогенезом). Культура – підтримання людсько-го в людині, спосіб буття, за допомогою якого людина виживає. Цивілізація – особлива стратегія життя, що виникає на певній території. Різні культури – різні стратегії (наприклад, християнство породило християнську цивілізацію).

Сучасні науковці намагаються поєднати обидва підходи, використавши їхні аргументації та пропонують такі аспекти розрізнення культури та цивілізації: культура – орієнтується на традицію, прагне до втаємниченості, сакральності, а її результати володіють самоцінністю та неутилітарністю. Цивілізація навпаки зорієнтована на новачку, комфорт, ефективність. Продукти цивілізації характеризуються спрощеністю, утилітарністю. Для цивілізації властиве звертання уваги на престижність та грошовий еквівалент того, що створене чи й самої діяльності. Цивілізація породжує уніфікацію культур.

Серед рис цивілізації можна виділяють наступне [4]: це процес перетворення природи в предмети та процеси, які не існували до людини та її діяльності; невідворотне втручання людини й людства в природні процеси; активний розвиток товарного виробництва та обміну для задоволення зростаючих потреб; підтримка та розвиток суспільної та особистої форм власності; високий рівень розвитку юридичних та моральних норм суспільного буття людей, надання їм широких прав та свобод; формування та функціонування громадянського суспільства; повсякденне життя людини стає ширшим та комфортнішим. Сама ж цивілізована людина постає як працівник та творець, має особливе ставлення до свободи, честі, гідності, як своїх особистих, так і інших індивідів, країн, народів.

Слід зазначити, що якщо культура покладає цільові та ціннісні установки цивілізації як її внутрішній елемент, то цивілізація забезпечує соціально-організаційні й технологічні засоби функціонування та розвитку культури. Цивілізація – це форма впорядкування культури й усього суспільного життя. Вступаючи в життя, кожен індивід застає та засвоює певний запас знань, вірувань, навичок, цінностей, які не просто вироблені культурою й відбиті в певних символах, а й санкціоновані, закріплені, тиражовані цивілізацією. Таким чином, цивілізація інституціалізує культуру. Культура – це вся сфера буття людини, що ініціюється творчим поривом та орієнтована (свідомо чи несвідомо) на творче, морально повноцінне, духовно наповнене життя. Ширша сфера людської діяльності людини, яка має свободу волі й постійно вдосконалюється в напрямі раціонально-технічних досягнень – цивілізація. Культура в такому розумінні – складова цивілізації, її головна сутнісна частина.

Отже, проблемність визначення поняття культура в науці зумовлена багатоаспектністю її проявів, включеністю в різноманітні процеси, можливістю регулювати складні взаємодії між людьми, народами, суспільствами, особливим значенням її для особистості, взаємодії людини та природи. Оскільки уніфікація критеріїв означення того, чим є культура, є, напевно, не можли-

вим, слід робити акцент та міждисциплінарних підходах її вивчення. Це, безумовно, збагатить бачення культури, і, врешті-решт, відкриє можливість системного її розуміння.

Безумовно, що неабиякий інтерес становить розгляд сутності культури в сфері взаємодії людини (людей) з іншою людиною (людьми), як на рівні міжособистісного спілкування, так і на рівні міжкультурної взаємодії чи й формування «Глобального села», чим характеризуються сучасні цивілізаційні процеси. Особливої уваги також заслуговує аналіз прояву культури в сфері ставлення сучасної людини до самої себе, до свого тіла, саморозвитку, самовдосконалення. Все це й стане в подальшому предметом нашого дослідження феномену культури.

Список використаних джерел

1. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III–IV рівнів акредитації / Петрушенко В.Л. – 3-тє видання, перероб. і доповн. – Львів: «Магнолія плюс»; видавець СПД ФО В.М. Піча, 2005. – 506 с.
2. Кримський С.Б. Запити філософських смислів / С.Б. Кримський. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
3. Кутырев В.А. Экологический кризис, постмодернизм и культура: Философия, культура, общество / Кутырев В.А. // Вопросы философии. – 1996. – №11. – С.23–31.
4. Мотрошилова Н.В. Рождение и развитие философских идей: Ист.-филос. очерки и портреты / Н.В. Мотрошилова. – А.: Политиздат, 1991. – 464 с.